

POLITIEKE GEDACHTELOOSHEID

Over de actualiteit van Arendt

1. ERVAREN, DENKEN EN OORDELEN

Welke begrippen reikt Arendt aan om greep te krijgen op wat mensen overkomt en doen?

2. DE BANALITEIT VAN HET KWAAD

Wat heeft tot veel gruweldaden geleid?

3. HET GEVAAR VAN EEN NIEUW FASCISME

Waaruit bestaat de actualiteit van Arendt?

1. ERVAREN, DENKEN EN OORDELEN

NOOIT MEER AUSCHWITZ

- Als concrete plaats waar gruweldaden plaatsvonden en als symbool voor de Shoah staat Auschwitz voor het verlies aan vertrouwen in de mensheid.
- Net als voor veel andere filosofen vormt Auschwitz voor Hannah Arendt (1906 – 1975) een cesuur in de geschiedenis.
- Arendt: “ In weniger als sechs Jahren zerstörte Deutschland das moralische Gefüge der westlichen Welt (...).”
- ‘Nooit meer Auschwitz’ was een van de belangrijkste redenen voor de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948).

ONVOORSTELBAAR EN ONZEGBAAR

- Auschwitz staat voor een werkelijkheid die de verbeelding te boven gaat, laat staan dat ze in taal gevat kan worden.
- Jan Wolkers: *“Hoe kan je een vorm vinden om een misdaad te gedenken waarvan je het gevoel hebt dat die nog niet uitgewist zal zijn als onze planeet over twee of tweeduizend eeuwen in het heelal zal zijn opgelost. Tot barstens toe kan je je hersens afpijnigen of er een beeld wil opdoemen dat die schande en dat leed bij benadering zou kunnen weergeven. Je kijkt naar de hemel en je begrijpt niet dat dat blauwe uitspansel boven die ontzetting heeft gestaan, even onaangedaan en vredig als boven een wei met bloemen. En in een visioen van rechtvaardigheid zie je de blauwe lucht boven je vol barsten trekken, alsof de verschikking die daar op aarde onder haar heeft plaatsgehad voorgoed de eeuwigheid geschonden heeft.”*

STOOR NIET DE GEMOEDSRUST

- Overlevenden willen getuigen van de waarheid over de Holocaust, ook al lijkt “de afstand tussen de taal waarover we beschikten en de ervaring die de meesten van ons nog steeds lichamelijk ondergingen, onoverbrugbaar”, aldus Antelme in *De menselijke soort*.
- Zij verzetten zich dikwijls tegen het beeld van de Holocaust dat door de populariteit van het *Dagboek van Anne Frank* ontstond > geeft geen adequaat beeld van de ‘Endlösung’.
- Arnoni in *Moeder was niet thuis voor haar begrafenis*: “Praktisch de hele mensheid heeft het als symbool gekozen voor wat ze over de Jodenvervolging wenst te weten. Het was of het wereldpubliek zei: ‘Vertel mij niet de waarheid, want ik heb noch de kracht noch de bereidheid het gebeurde te verwerken. Als je wilt dat ik de waarheid hoor, maak dan een aftreksel van je verhaal, zodat ik het onder al te grote schokken en verstoring van mijn gemoedsrust kan aanhoren.’”

NARRATIVITEIT

- Niet alleen om recht te doen aan de ervaringen van de overlevenden, maar ook om het onbegrijpelijke op zijn minst proberen te begrijpen, is het vertellen van verhalen onontbeerlijk.
- Om recht te doen aan de complexiteit van de werkelijkheid en reductionisme te vermijden, heeft Arendt een narratieve filosofie ontwikkeld, dat wil zeggen een manier van denken die plaats biedt aan verhalen.
- Denken betekent opvattingen publiekelijk ter discussie stellen en zich daarbij verplaatsen in de perspectieven van anderen (zonder daarbij per se het eigen perspectief te verlaten).
- Alleen zo is het vormen van een kritisch oordeel mogelijk.

DENKEN EN DOEN

- Uitgaand van haar eigen ervaringen is de filosofie van Arendt een reflectie op het denken (*vita contemplativa*) en doen (*vita activa*) van de mens.
- Vita activa > arbeiden, werken en handelen.
- Vita contemplative > denken en oordelen.
- De vita activa wordt vooral in *The Human Condition* (1958) onder de loep genomen en de vita contemplativa met name in *The Life of the Mind* (1978).
- Intentie > het analyseren van het denken en doen dat ten grondslag ligt aan het nationaal-socialisme en het stalinisme.

DRIE VORMEN VAN DOEN

- Arendt onderscheidt drie vormen van doen om uiteindelijk het specifieke karakter van de publieke sfeer te kunnen karakteriseren:
 1. Arbeiden (*ponos*) > biologische reproductie.
 2. Werken (*poiesis*) > een artificiële wereld creëren.
 3. Handelen (*praxis*) > een redelijke omgang met pluraliteit door publiekelijk te delibereren over zaken die van algemeen belang zijn.
- De politieke sfeer karakteriseert Arendt als het domein van het handelen.
- Politiek is idealiter een beschaafde (= niet gewelddadige) omgang met pluraliteit.

REPUBLIKEINSE TRADITIE

- Arendt's filosofie gaat terug op het republikeins denken.
- Volgens Aristoteles is de mens een politiek dier (*zoon politikon*).
- Sociale leven > stelt grenzen aan ons vanwege onze biologische behoeften.
- Politieke leven > is anders en van een hogere orde dan het sociale leven.
- Vrijheid > manifesteert zich eerder in het politieke leven dan in het sociale leven.
- Politieke deugd > als actief burger participeren in de publieke sfeer.
- Burgers moeten primair worden erkend als wezens die het recht en de mogelijkheid hebben om in de publieke sfeer actief te zijn.

2. DE BANALITEIT VAN HET KWAAD

TOTALITARISME

- In *The Origins of Totalitarianism* (1951) onderzoekt Arendt niet de oorzaken, maar de oorsprongen van het totalitarisme, omdat ze zoveel mogelijk recht wil doen aan de complexe historische constellatie.
- Twee typen oorsprongen:
 1. De sociaal-psychologische constellatie: antisemitisme.
 2. De sociaal-structurele constellatie: imperialisme.
- Totalitarisme > het totalitaire bewustzijn en de totalitaire heerschappij vormen een amalgaam dat de hele staat doordringt.

ANTISEMITISME

- Arendt verzet zich tegen clichés over het antisemitisme: uitdrukking van toegenomen nationalisme en joden als zondebok.
- Antisemitisme neemt juist toe wanneer het Europa van de natiestaten plaats maakt voor een imperialistisch Europa met etnische 'panbewegingen' (o.a. panslavisme).
- De jood wordt eerder gezien als paria dan als zondebok.
- Met de ondergang van de republikeinse natiestaat (eenheid volkssoevereiniteit, rechtsstatelijkheid en mensenrechten) wordt de catastrofe van het totalitarisme ingeleid.
- Dreyfus-affaire > uiteindelijk won het republikeins patriottisme het van het racistisch nationalisme, waardoor Frankrijk ervoor behoed werd om hetzelfde pad te bewandelen als Duitsland.

IMPERIALISME

- Imperialisme als mechanisme dat zich kenmerkt door “expansie omwille van de expansie” > heeft betrekking op zowel macht als kapitaal.
- Macht is imperialistisch omdat ze zich heeft ontkoppeld van de natiestaat en gericht is op een wereldwijde expansie.
- Kapitaal is imperialistisch omdat haar accumulatie alle voor-kapitalistische domeinen waar ook ter wereld wil inlijven.
- Kolonialisme als een proeftuin waarbij 1) een racistische ideologie en 2) een bureaucratische orde de basis vormen voor de heerschappij.
- Gedreven door een panslavische en pangermaanse ideologie maakten de totalitaire bewegingen in Europa van het racisme en de bureaucratie een destructieve kracht.

TOTALE HEERSCHAPPIJ

- Arendts totalitarismebegrip is niet gebaseerd op de omvang van de terreur en het aantal slachtoffers, maar op de specifieke vorm van heerschappij.
- Totalitaire heerschappij is 'ontstatelijke politiek' > de natiestaat verliest zowel de interne als externe soevereiniteit.
- Rechtsstatelijkheid wordt vervangen door rechtspreking die gebaseerd is op willekeur.
- Totalitaire bewegingen zijn massabewegingen waarvoor terreur kenmerkend is.
- Concentratie- en vernietigingskampen als het perverse experimentele bewijs dat totalitaire regimes mensen volledig kunnen beheersen.

HET RECHT EEN RECHT TE HEBBEN

- De ervaringen van staatlozen (zogenaamde illegalen) staan centraal in het werk van Arendt.
- Hierbij gaat het om het spanningsveld tussen de *inclusiviteit* van mensenrechten en de *exclusiviteit* van burgerrechten.
- Probleem: hoe kunnen mensenrechten worden gegarandeerd en beschermd?
- Arendt > het belangrijkste recht is “the right to have rights (and that means to live in a framework where one is judged by one’s actions and opinions) and a right to belong to some kind of organized community.”
- De wijze waarop met zogenaamde illegalen - mensen die geen burgerrechten hebben - wordt omgegaan, geeft uitdrukking aan het kwaad.

HET KWAAD

- In haar boek *Arendt Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (1963) vertolkt ze een andere opvatting over het kwaad dan in *The Origins of Totalitarianism* (1951).
- In het Eichmann-boek doet ze verslag van het proces tegen Adolf Eichmann (1906-1962), die verantwoordelijk was voor de logistiek van het transport van de Joden naar de concentratie- en vernietigingskampen.
- De centrale these van Arendt's Eichmann-boek is dat het kwaad niet radikaal, maar banaal is.

DE BANALITEITSTHESE

- Arendt wijst erop dat het kwaad snel in verband wordt gebracht met iets dat demonisch is > belichaamd door de satan, de gevallen engel Lucifer of door mensen die zich laten leiden door zwakte (Macbeth) of nijd (Richard III).
- Maar iemand als Eichmann kende dit soort beweeggronden niet en had ook geen demonische trekken > hij handelde niet op grond van ideologische overtuigingen, maar kenmerkte zich juist door 'Gedankenlosigkeit'.
- In een brief aan Gershom Scholem (1897-1982) schrijft Arendt: "Ich bin in der Tat der Meinung, daß das Böse immer nur extrem ist, aber niemals radikal, es hat keine Tief, auch keine Dämonie. Es kann die ganze Welt verwüsten, gerade weil es wie ein Pilz an der Oberfläche weiterwuchert. Tief aber und radikal ist immer nur das Gute."

3. HET GEVAAR VAN EEN NIEUW FASCISME

DE MODERNE SAMENLEVING

- In *The Human Condition* (1958) stelt ze dat de politieke crisis die kenmerkend is voor de moderne samenleving voortvloeit uit de verdringing van het handelen.
- De 'animal laborans' domineert de 'zoon politicon' en de 'oikos' wordt belangrijker geacht dan de 'polis'.
- De huidige reconfiguratie van de relatie tussen de privésfeer en de publieke sfeer leidt tot depolitisering > *tirannie van de intimiteit* (Sennett).
- Arendt vestigt haar hoop op wat zij nataliteit noemt.

NATALITEIT

- Vrijheid is volgens Arendt de mogelijkheid om een nieuwe start te maken.
- Nataliteit > door de geboorte van een individu ontstaan er nieuwe perspectieven, komt het nieuwe in de wereld: “The new beginning inherent in birth can make itself felt in the world only because the newcomer possesses the capacity of beginning something anew, that is of acting.”
- Op dit moment is het denken over het maken van een nieuwe start relevant, omdat de mensheid worstelt met problemen die niet alleen op het niveau van de natiestaat kunnen worden opgelost.

EEN GESCHIEDENIS VAN HET HEDEN

- Tegen de achtergrond van de nataliteitsgedachte van Arendt kan erop gewezen worden dat haar 'geschiedenis van het heden' (Foucault) hoogst actueel is > zij levert de conceptuele middelen waarmee huidige problemen kritisch kunnen worden geanalyseerd.
- Het zijn met name drie met elkaar samenhangende kwesties waarbij het werk van Arendt behulpzaam kan zijn:
 1. De depolitisering van de bevolking > de op consumptie ingestelde 'animal laborans' wordt belangrijker geacht dan de 'zoon politicon'.
 2. De omgang met mensenrechten > de zogenaamde illegalenproblematiek toont dat velen geen burgers zijn.
 3. Xenofobie en imperialisme > allerlei vormen van vreemdelingenhaat en expansiedrift.

DE WAARDE VAN EEN UITDRUKKING

- Naast deze drie kwesties zijn er nog allerlei andere ontwikkelingen die duiden op het gevaar van een nieuw fascisme:
 1. De incompatibiliteit van democratie en kapitalisme.
 2. De groeiende kloof tussen arm en rijk.
 3. Een politieke cultuur waar de leugen steeds meer 'salonfähig' wordt, en delibereren plaats maakt voor agiteren.
- Wie dit observeert, beseft ook de waarde van een uitdrukking als 'de banaliteit van het kwaad' > politieke gedachteloosheid: het achterwege blijven van een kritische reflectie over zaken die moreel en politiek van belang zijn en een meedogenloze omgang met kwetsbare mensen.

OP ZOEK NAAR EEN ANDERE TAAL

- Paul Celan (1920 – 1970) zocht naar een taal om uit te drukken wat niet uit te drukken valt.
- Hierin stemt hij overeen met Gruppe 47 > schrijvers die van mening waren dat de Duitse taal gecontamineerd is.
- Hij zocht naar nieuwe uitdrukkingsmiddelen, waarbij hij niet alleen gebruik maakte van diverse talen, maar ook nieuwe woorden creëerde.
- De taal van Celan is gelaagd en kan niet definitief geduid worden > woorden zwerven.

SPRICH AUCH DU

Sprich auch du,
sprich als letzter,
sag deinen Spruch.

Sprich -
Doch scheide das Nein nicht vom Ja.
Gib deinen Spruch auch den Sinn:
gibt ihm den Schatten.

Gib ihm Schatten genug,
gib ihm so viel,
als du um dich verteilt weisst zwischen
Mittnacht und Mittag und Mittnacht.

Blicke umher:

Sieh, wie's lebendig wird rings –

Beim Tode! Lebendig!

Wahr spricht, wer Schatten spricht.

Nun aber schrumpft der Ort, wo du stehst:

Wohin jetzt, Schattenblösster, wohin?

Steige. Taste empor.

Dünnere wirst du, unkentlicher, feiner!

Feiner: ein Faden,

an dem er herabwill, der Stern:

um unten zu schwimmen, unten,

wo er sich schwimmen sieht: in der Dünnung

wandernder Worte.

Paul Celan

SPREEK OOK JIJ

Spreek ook jij,
spreek als laatste,
zeg je spreuk.

Spreek -
Maar scheid het nee niet van het ja.
Geef je speuk ook de zin:
Geef hem schaduw.

Geef hem schaduw genoeg,
geef hem zo veel,
als je om jou verdeeld weet tussen
midnacht en middag en midnacht.

Kijk om je heen:

zie hoe het alom levend wordt -

In doodsnaam! Levend!

Waarheid spreekt wie schaduwen spreekt.

Maar nu schrompelt de plek waar je staat:

waarheen nu, van schaduw ontblote, waarheen?

Stijg op. Tast omhoog.

Dunner word je, onherkenbaarder, fijner!

Fijner: een draad,

waarlangs hij wil afdalen, de ster:

om beneden te drijven, beneden,

waar hij zichzelf ziet glinsteren: in de deining

van zwervende woorden.

Paul Celan